

2.9. Poszt-szocialista átalakulás a vidéki terekben – A szociális gazdaság szerepe a rurális területek periferizálódásának visszafordításában (Mihály Melinda)

A szocializmus összeomlását követő átalakulási folyamat súlyos „szociális és gazdasági válságot” (Leibert, 2013: 106) és egy rendkívül polarizált regionális fejlődést eredményezett, amelyben a periferizálódó vidéki területek alacsony szinten stagnálnak, vagy éppen visszaesnek (lásd pl. Smith – Tímár 2010: 116). A periferizációt fogalmi keretként használva és a regionális polarizációra vonatkozó kutatások áttekintésével a fejezet első felének célja, hogy megértse, hogyan hatott a szocializmus összeomlását követő átalakulás a vidéki terekre Közép- és Kelet-Európában. A növekvő társadalmi- és térbeli egyenlőtlenségekkel párhuzamosan a várakozás is egyre jobban megnövekedett a szociális gazdaság azon kapacitásában, hogy képes munkahelyet biztosítani a tartós munkanélküliek számára, vagy hogy képes a mélyszegénység újratermelődésének megállítására. Ha megvizsgáljuk hogyan intézményesült a szociális gazdaság Közép- Kelet-Európában (főként Magyarországon, Kelet-Németországban, Litvániában, Szlovéniában, Csehországban és Lengyelországban), láthatjuk, hogy Közép- Kelet-Európa társadalmi vállalkozás látképét a munkaerő-piaci integrációt segítő társadalmi vállalkozások dominálják. A Közép-Kelet-Európát jellemző regionális polarizációt tekintve amellet érvelek majd, hogy túlmutatva a munkaerő-piaci integrációt segítő szerep mellett gondoljuk újra a társadalmi vállalkozások és a szociális gazdaság vidékfejlesztésben játszott szerepét a KKE Régióban. Azzal a különbséggel, hogy míg a legtöbb Nyugat-európai országban normatív alapú támogatásra jogosultak a szervezetek a munkaerő-piaci integrációs tevékenységükért, vagy a közbeszerzésben előnyben részesítik a munkaerő-piaci integrációt biztosító társadalmi vállalkozásokat, addig Közép- és Kelet-Európában hosszú-távú finanszírozási támogatások nélkül, a projekt-alapú EU-s támogatások jelentik a szervezetek főbb nem-piaci bevételeit. A hosszú-távú stratégiák és a normatív finanszírozás hiányában, sok esetben képtelenek a szociális gazdaság szervezetei a start-up fázis túlélésére. A konklúzióban ezért a szociális gazdaság vidékfejlesztésben játszott szerepének újragondolása mellett érvelek majd. Túlmutatva a tartós munkanélküliek projekt-alapú támogatásán a szociális gazdaság újrapolitizált, normatív megközelítését javaslom, amelyen keresztül a periferizálódó területek fenntarthatóbban fejleszthetőek. A szociális gazdaság fejlesztése a periferizálódó terekben hosszú-távú, a helyi érintettek minél nagyobb körének bevonására alapuló stratégia kell, hogy legyen.

BEVEZETÉS

Globális szemszögből a közép-kelet-európai (KKE) országok viszonylagos jóléti államok, politikai, társadalmi és gazdasági stabilitással, fejlett infrastruktúrával és jól képzett munkaerővel (Leibert, 2013, p. 105). A KKE régió jóléti államai a társadalmi biztonság egy bizonyos fokát továbbra is képesek állampolgáraik számára biztosítani. Közép-Kelet-Európa legtöbb országa az EU tagja, amelynek aktív regionális politikája van (Schön, 2006: 385 in Leibert, 2013: 105) és a szociális gazdaság népszerűsítését is zászlajára tűzte (EC, 2011). Az államszocializmus összeomlása ezekben az országokban azonban drámai, felülről jövő átalakuláshoz vezetett (Kay et al., 2012, Smith – Tímár, 2010), amelyek ma is éreztetik hatásukat. Az új piaci ideológiák és strukturális átalakítások, különösképpen a makroszintű gazdasági és piaci reformok automatikus elfogadása a vidéki terek újradefiniálásához vezetett KKE-ban. Közép-Kelet-Európa gaz-

dasági átalakulásában több olyan külső tényező, mint a pénzpiacok mechanizmusai, a külföldi működő tőke beruházásai és a bürokratikus intézmények, mint például az Európai Unió, az IMF vagy a Világbank intézményei is szerepet játszottak (Gowan, 1995; Bradshaw – Stenning, 2004; Dunford – Smith, 2004; Harvey, 2005; Pickles – Smith, 2005; Szalai, 2006 in Smith – Tímár 2010: 116).

A poszt-szocialista átalakulás egy súlyos „szociális és gazdasági válságot” (Leibert, 2013: 106) és egy rendkívül polarizált regionális fejlődést eredményezett, amelyben a fővárosok és régióik gazdaságilag többnyire utolérték Nyugat-Európát, viszont a periferezáló vidéki területek gazdasági mutatói alacsony szinten stagnálnak vagy éppen visszaesnek (Schön, 2006: 388-389, Tímár, 2007: 103; Lang, 2015: 173; Dusek et al., 2014: 275 in Smith – Tímár, 2010: 118). A gazdasági növekedés tehát területileg koncentráldott a központi régiókban, a kapitalizmusba történő átmenetet a Nyugati tőke beáramlása és a banki befektetések hajtották, és jellemzően a fővárosban és annak régióiban koncentráldott (Smith – Tímár, 2010: 118). Az öt legnagyobb területi egyenlőtlenséggel súlytott országok közül négy a KKE régióban található (Magyarország, Bulgária, Szlovákia és Románia) (Smith – Tímár, 2010: 118).

A növekvő regionális különbségek megértése érdekében a területi kutatók a „periferizáció” fogalmához fordultak. A periferizáció elméleti keretként való alkalmazásával a helyi fejlesztés kihívásai, vagy más szóval a perifériák újratermelődése érthető meg KKE-ban. A periferizáció kontextusában a helyi szereplők azonban nem feltétlenül tehetetlenek. Alulról szerveződő, non-profit kezdeményezések⁸⁰ jönnek létre a periferizáció folyamatainak ellensúlyozására. E kezdeményezések jobb megértéséhez azonban a gazdaság alternatív megközelítése javasolt. Túlmutatva a formális gazdasági dimenziót, fény derülhet az informális gazdasági tevékenységekre is, amelyek amellet, hogy a periferezáló vidéki terek háztartásainak túlélésében fontos szerepet játszanak, a periferizációt is ellensúlyozhatják/visszafordíthatják.

A regionális polarizációra vonatkozó KKE kutatásokra alapozva amellet érvelek majd, hogy a poszt-szocialista átalakulás a strukturálisan gyenge régiók vidéki tereinek periferezálódását eredményezte KKE-ban. A strukturálisan gyenge, félreeső, vidéki terekben a gazdaság visszaesése és a tartós munkanélküliség növekedése mellett a periferizáció, a közszolgáltatások visszaesésében és társadalmi-térbeli marginalizációban nyilvánul meg. A helyi szereplők periferizációra adott individuális válaszreakciói gyakran a periferizáció folyamatainak felerősödéséhez vezetnek. A periferizációra történő kollektív válaszok egyike az alulról szerveződő, non-profit kezdeményezések létrehozása lehet. A jogi formával rendelkező kezdeményezések mellett informális kezdeményezések is létrejöhetnek. A formális szociális gazdaság kezdeményezéseit tekintve, a helyi szereplők, ha tehetik, élnek a szociális gazdaság erősítésére irányuló szakpolitikák által teremtett lehetőségekkel. Az EU és tagállamai célul tűzték ki a szociális gazdaság erősítését, melytől a tartós munkanélküliség vagy a mélyszegénység újratermelődését, a helyi szolgáltatások hiányának kihívásait kívánják enyhíteni.

Az EU-szintű szakpolitikákban a szociális gazdaság a társadalmi kirekesztés fő eszközeként jelenik meg. Ezek a szakpolitikák azonban figyelmen kívül hagyják, hogy a társadalmi kirekesztés multi-skaláris, a gazdasági működés struktúrájából eredő probléma, amely a globálistól a helyi szintig kiterjed, így annak csupán helyi szinten való kezelése nem vezethet eredményre (Amin et al., 2002). Az EU-s elvárásokkal összhangban KKE szakpolitikái a társadalmi vállalkozások munkaerő-piaci integrációs szerepét hangsúlyozzák, és annak intézményesülését segítik elő. Az intézményesült társadalmi vállalkozások KKE-ban gyakran csupán projekt-alapú, főként az EU-s alapokból származó támogatásokat kapnak és nélkülözik a normatív alapú álla-

⁸⁰ Ezeket nevezhetjük a szociális gazdaság kezdeményezéseinek is.

mi támogatásokat. A KKE szociális gazdaságának megértéséhez nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a szövetkezeti és az államszocializmus következtében kulturális ellenállás övezi és a civil kurázi is alacsonyabb szintű KKE államszocialista diktatúrát megélt országaiban (Defourny, 2014).

A konklúzióban a KKE-i jellemzők figyelembevételével egy olyan szociális gazdaság megközelítését körvonalazom majd, amely nagyobb lehetőséget rejthet a periferezáció folyamatainak rendszerszintű visszafordításában, azaz egy egyenlőbb területi fejlődés megvalósításában.

ELMÉLETI KERET

ALTERNATÍV GAZDASÁGI MEGKÖZELÍTÉS ÉS A SZOCIÁLIS ÉS SZOLIDÁRIS GAZDASÁG

A szociális és szolidáris gazdaság periferezálódó terekben való jobb megértése érdekében szükségessé válhat a gazdaság konvencionális megközelítése mögé tekinteni. Az alternatív gazdasági megközelítések, amelyeket a közösségi gazdaság vagy a szolidáris gazdaság kutatói is alkalmaznak, annak érdekében, hogy teljes képet kapjanak a helyi gazdaságról, kiterjesztik az elemzést, a formális mellett az informális gazdasági tevékenységekre is (Coraggio et al., 2015, Gibson-Graham et al., 2013).

A Polányi-féle gazdasági antropológiai megközelítés, amelyet a szolidáris gazdaság kutatói is alkalmaznak a gazdaság szubsztantív és formális dimenzióját különbözteti meg. Míg a formális gazdaság a racionális cselekvés és a piac logikájára épül (Polányi, 1971b: 247), addig „A ’gazdasági’ kifejezés szubsztantív jelentése az ember megélhetésének a természettől és embertársaitól való függéséből származik. A természeti és társadalmi környezettel folytatott cserefolyamatra utal, amennyiben ez a csere hozzájuttatja az embert anyagi szükséglet-kielégítésének eszközeihez. (...) A ’gazdasági’ kifejezés két alapjelentésében a szubsztantív és a formális jelentésben nincs semmi közös.” (Polányi, 1976: 228-229)

A gazdaság formális dimenziója mellett párhuzamosan létező szubsztantív dimenzió jobb megértése érdekében Polányi a gazdaság intézményesült folyamatként való vizsgálatát javasolja. Polányi amellett érvel, hogy az emberi gazdaság („human economy”) gazdasági és nem gazdasági intézményekbe ágyazódik. Ez egyrészt egységet és stabilitást ad a gazdasági folyamatoknak, másrészt pedig társadalmi funkcióval bíró önálló struktúrát teremt (Polányi, 1971a: 19). Ezek közé az intézményi folyamatok közé tartozik a piaci csere („market exchange”), az újraelosztás (redisztribúció), a reciprocitás és a háztartás. A különböző intézményi folyamatok azonban csak meglévő intézményi struktúrák esetén integrálják a gazdaságot. Ilyen intézményi struktúra reciprocitás esetén a szimmetrikus kapcsolatok léte, redisztribúció esetén a központi gyűjtő- és elosztó-pontok és a piaci csere esetén pedig a piac léte (Polányi, 1971b: 251). A reciprocitáson alapuló viselkedés csak abban az esetben integrálja a gazdaságot, ha szimmetrikusan szervezett struktúrák léteznek, mint például a rokoni kapcsolatok szimmetrikus rendszere. Újraelosztás csak a javak egy központban történő felhalmozása esetén valósulhat meg, ilyen központi felhalmozó és újraelosztó funkcióval napjaink társadalmában az állam vagy különböző alapítványok rendelkeznek. A piaci csere, ami napjainkban a piaci integráció fő intézményi logikája, elméletben az árszabályozó piacok önszabályozásán keresztül valósul meg, amelyben a javak („commodities”), azaz a természeti erőforrások, a munka, termékek és szolgáltatások a legkedvezőbb áron mozognak (Polányi, 1971a: 19). A társadalmi vállalkozások, amik alatt jelen esetben az alulról szerveződő nem profitorientált kezdeményezéseket értem, céljaik elérése érdekében a formális mellett informális gazdasági erőforrásokra is építenek (Defourny

– Nyssens, 2014; Laville, 2014; Coraggio et al. Gibson-Graham et al., 2013). Annak érdekében, hogy jobban megértsük, hogy a non-profit kezdeményezések hogyan mobilizálják erőforrásaikat, beleértve az informális vagy a szubsztantív gazdaságból származó erőforrásaikat, érdemes a társadalmi vállalkozásokat egy erőforrás-mix megközelítéssel elemezni. Az erőforrás-mix megközelítés, Polányi munkásságára építve a non-profit kezdeményezések által használt erőforrásokat, piaci, nem-piaci (redisztributív) és nem-monetáris (reciprocitáson alapuló) erőforrásokra osztja. A piaci erőforrások azokat az erőforrásokat jelölik, amelyeket a szervezet kereskedelemmel, vagy más szóval a javak előállításával és/vagy (újra) eladásával illetve szolgáltatások nyújtásával keres. A nem-piaci erőforrások azok, amelyekhez a szervezet újraelosztó pontokon jut, mint amilyenek a nemzetközi, nemzeti vagy regionális állam, vagy a nemzeti vagy nemzetközi alapítványok is. A nem-monetáris erőforrások alatt azokat az erőforrásokat érthetjük, amelyekért a szervezet nem fizet. Tipikusan ilyen erőforrás az önkéntes munka. Gibson-Graham és szerzőtársaik (2013) alapján a munka lehet fizetett, alternatívan fizetett vagy nem fizetett. Annak érdekében, hogy jobban megérthessük a KKE szociális gazdaságában és a szociális gazdaság fejlesztésére irányuló szakpolitikákban rejlő lehetőségeket és hiányosságokat érdemes a szociális és szolidáris gazdaságot és annak kontextusát egy erőforrás-mix megközelítéssel elemezni. Erre fogok törekedni a fejezet második részében.

PERIFERIZÁLÓDÁS, EGY MULTI-DIMENZIONÁLIS, ÖNMAGÁT FELERŐSÍTŐ FOLYAMAT

A regionális polarizáció jobb megértése érdekében a területi kutatók egy része a „periferizálódás” fogalmához fordul. A „periféria” statikusságával szemben a „periferizálódás” fogalmával a „perifériák” (újra) termelődésének folyamatai érthetőek meg jobban. Amíg a „perifériákra” koncentráló kutatók távol eső falvakat vagy elnéptelenedő területeket vizsgálnak, addig a „periferizálódás” kutatói azokra a politikai, gazdasági, társadalmi és kommunikációs folyamatokra fókuszálnak, amelyeken keresztül a „perifériák” (újra) termelődnek.

Kühn (2014: 3) számára a „periferizálódás” fogalma közel esik a „marginalizálódás” vagy a „marginalitás” földrajzi megközelítéseihez (Danson – De Souza, 2012 in Kühn, 2014). A marginalitást Kühn egy multidimenzionális folyamatként értelmezi, amelyben az elégtelen integráció, az alacsonyabb fejlettség vagy a gazdasági, szociális, politikai és kulturálisan hátrányos helyzet érthető meg jobban (Jones, Leimbürger – Nel, 2007 in Kühn 2014: 3). Kühn azonban nem tér ki arra, hogy mit ért „alacsonyabb fejlettség” alatt. Ezzel szemben Nagy és szerzőtársai (2015a: 138) azokat a struktúrákat vizsgálják, amelyek egyenlőtlen fejlődést, azaz egyes területek más területekhez viszonyított „alacsonyabb fejlettségét” eredményezik. A kritikai politikai gazdaságtan megközelítésén keresztül a „periferizálódás” fogalma segít abban, hogy jobban megértsük, hogy mely mechanizmusok hogyan vezetnek a „perifériák” újratermelődéséhez. Ilyen mechanizmusok lehetnek a centrum-periféria viszonyok vagy a többszintű függőség. A több vagy kevesebb hatalommal rendelkező szereplők a politikai, kulturális vagy etnikai kontextusba való vagy a történelmi fejlődésben való beágyazottságtól függően meghatározott kapcsolatban vannak egymással és stratégiáikon keresztül alakítják az egymástól való függésük rendszerét is (Nagy et al., 2015:137). A többszintű és egyenlőtlen társadalmi kapcsolatok gyengítik az integrációt és a társadalmi kohéziót, ezáltal marginalizációt eredményeznek (Williams, 2005; Sharp, 2011 in Nagy et al., 2015a). A neoliberais kapitalizmus kontextusában a marginalitás gyenge munkaerő-piaci alkupozíciót eredményez illetve korlátozott hozzáférést a zsugorodó állam által szolgáltatott közjavakhoz,

ezáltal pedig (újra) termeli a szegénységet és azt egyre nagyobb mértékben kirekesztővé teszi (Ward, 2004; Várad, 2005 in Nagy et al., 2015a: 138).

A térnek (város, vidék, állami, privat, stb.) és a helynek (különösképpen a tartózkodási helynek) egyre nagyobb szerepe van a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésében. A gazdasági térszerkezet polarizációja, a kisközösségek helyi autonómiájának csökkenése (és ez által a helyi térhez kapcsolódó javak feletti kontroll elvesztése) és a közszolgáltatások köréből kirekesztett társadalmi csoportok körének és számának növekedése olyan folyamatok, amelyek a társadalmi egyenlőtlenségek és a társadalmi-térbeli polarizáció növekedését eredményezik (Nagy – Virág 2015: 173).

MÓDSZERTAN

Ahhoz hogy megértsük, hogy hogyan hatott a szocializmus összeomlását követő átalakulás a KKE-i Régió vidéki tereire, két teljesen különböző gazdasági szakpolitikát követő ország, Magyarország és Kelet-Németország regionális polarizációra irányuló kutatásait tekintem át. Míg Kelet-Németország egy kész és relatíve jól funkcionáló jogi és jóléti rendszert vett át, döntéshozók pedig szabályos privatizációt követtek és a Nyugat- Német transfereknek köszönhetően nagyvonalú jóléti ellátásokba és infrastrukturális fejlesztésekbe tudtak beruházni (Snower – Merkl, 2006), addig Magyarország a neoliberais fejlesztés politika „iskolapéldájaként” a nyitott piacok politikáját követve gyors és átfogó privatizációt hajtott végre (Leibert, 2013). A regionális különbségek mindkét ország esetében emelkedtek a szocializmus összeomlása óta. A regionális különbségek növekedésének kontextusában a szociális gazdaságot pedig egyre inkább eszközként tekintik a szakpolitikai döntéshozók az olyan regionális különbségek felszámolásában, mint a szolgáltatásokhoz való hozzáférés, a tartós munkanélküliség csökkentése, vagy a szegénység felszámolása. A szociális gazdaság intézményesítésének hat KKE országbeli (Csehország, Magyarország, Lengyelország, Litvánia, Kelet-Németország és Szlovénia) vizsgálatával a fejezet második részének az a célja, hogy jobban megértse, hogy milyen szerepet tulajdonítanak a Közép-kelet-európai döntéshozók a szociális gazdaságnak a regionális különbségek mérséklésében és a vidéki terek periferizálódásának megállításában. 12 a szociális gazdaság szereplőivel és szakértőivel készített félig strukturált interjú egészíti ki a regionális polarizáció megértésére irányuló gyakorlati kutatások elemzését és annak megértését, hogy mennyiben járulhat hozzá a szociális gazdaság a vidéki terek periferizálódásának visszafordításához.

A VIDÉKI TEREK PERIFERIZÁLÓDÁSA

Közép-Kelet-Európa vidéki tereit általánosságban a poszt-szocialista átmenet legnagyobb veszteségeinek tartja a szakirodalom (lásd Leibert 2013). A regionális polarizáció mértéke viszont különböző a közép-kelet-európai országokban. Ha a két volt szocialista ország, Magyarország és Kelet-Németország példáját vesszük, akkor láthatjuk, hogy a periferizálódás különféleképpen nyilvánult meg. Amíg a társadalmi- és térbeli polarizáció folyamatai az elmúlt két évtizedben Magyarország vidéki tereiben gazdasági visszaesést, etnikai alapú kirekesztést és ezáltal „gettók” létrejöttét eredményezte (G. Fekete, 2005; Smith – Tímár 2010; Virág, 2010), addig Németország regionális polarizációt érintő kutatásaiban a „vidéki gettó” fogalma nem merül fel. A német szakirodalom főként a Kelet-Németország területén található poszt-indusztriális városokat vagy a vidéki tereket jelöli meg, mint a poszt-szocialista átalakulással járó elnéptelenedés fő áldozatait (Reichert-Schick, 2010: 153; Naumann – Reichert-Schick, 2013: 145) illetve

a periferezáció diskurzív dimenzióját (stigmatizáció) emeli ki (Bürk 2013; Lang 2013; Meyer – Miggelbrink 2013).

A PERIFERIZÁLÓDÁS MEGNYILVÁNULÁSAI

A periferezálódáshoz vezethet a gazdasági és infrastrukturális visszaesés, vagy a társadalmi és térbeli marginalizáció. Az arra képes lakosság elvándorlása pedig tekinthető a helyi szereplők periferezálódásra adott válaszának, azonban a szelektív elvándorlás makro-szinten tovább erősíti a periferezálódás folyamatát. A következőekben a periferezálódás különböző manifesztációit tekintem át.

Gazdasági visszaesés. A szocialista nehézipar összeomlása, a kitermelő ipar leállítása és az agrárszektor átalakulása KKE főként távol eső, vidéki tereinek gazdasági periferezálódásához vezetett. A rendszerváltást követően KKE vidéki tereit egy hosszútávú munkereőpiaci válság sújtotta, amelynek következtében a tartós, gyakran generációkon átívelő munkanélküliség főként az alacsony végzettségű lakosságot terhelte. Fazekas és Scharle (2012) érvei szerint a tartós munkanélküliség egyik fő oka a KKE Régióban az, hogy itt Nyugat-Európával szemben sokkal alacsonyabb a kis- és középvállalkozások (KKV) száma és az állami bürokrácia is visszaveti a működésüket. Nyugat-Európában nincs szignifikáns különbség az alacsonyabb illetve az egyetemi végzettséggel rendelkező lakosság foglalkoztatottsági rátája között. Nyugat-Európában azonban a kis- és középvállalkozások adnak munkát az alacsonyabb végzettségű lakoságnak. A szocializmus idején felszámolt KKV szektort nem lehet egyik napról a másikra újjáépíteni, viszont a rendszerváltást követő bizonytalan és gyorsan változó szabályozási környezet vagy a magas adminisztratív terhek nem segítették a KKV szektor újjáépülését (Fazekas – Scharle 2012: 6). A gazdasági visszaesés általános eredményeként egyre nehezebbé válik munkát találni a periferezálódó vidéki terek lakoságnak. A fizetőképes kereslet hiányában pedig a helyi boltok, kocsmák is egyre nagyobb számban zárnak be.

Az állami infrastruktúra leépülése. A poszt-szocialista országok vidéki terei a gazdasági visszaesés mellett az állami infrastruktúra visszaesésével is szembe kell nézzenek. Ilyen például a tömegközlekedés fokozatos megszüntetése, az állami szolgáltatások központosítása melynek következtében egyre kevésbé érhetőek el helyben az egészségügyi vagy közoktatási szolgáltatások (Leibert, 2013: 106-107; Naumann – Reichert-Schick, 2013: 159). A közkiadások csökkentése érdekében a hatóságok és önkormányzatok egyre kevésbé hajlandóak a nem költséghatékony alapszolgáltatások nyújtására. A magánvállalkozások pedig nem érdekeltek a csökkenő állami szolgáltatások által teremtett rések betömésében. Az állami szolgáltatások minőségi és mennyiségi csökkenését sokszor az elnéptelenedéssel indokolják a döntéshozók.

Térbeli- és társadalmi marginalizáció. A térbeli- és társadalmi marginalizációt a szegregáció és a gettósodás folyamatán keresztül érthetjük meg jobban. A **szegregáció** Magyarországon az általános iskolai oktatásban figyelhető meg a leginkább. A periferezálódó vidéki terekben egyre inkább növekszik a hátrányos vagy halmozottan hátrányos helyzetű hallgatók aránya az általános iskolai oktatásban. A szegregáció Magyarországon etnikai alapú és földrajzilag egyenlőtlen. A Roma tanulókat erőteljesebben érinti a szegregáció, mint a hátrányos helyzetű, nem roma tanulókat (Kertesi – Kézdi 2009: 983). Szalai (2002: 21) érvelése szerint a Roma vagy szegény gyermekek oktatására létrehozott iskolák, szociális boltok, amelyeket

szegény embereknek hoztak létre, vagy a közösségfejlesztési programok, amelyeket kimondottan „számukra” hoznak létre mind a többségi, hermetikusan elzárt, párhuzamosan létező társadalom intézményei és ennek következtében tovább erősítik a szegregációt, amely gettósodáshoz vezethet. Váradi – Virág (2015: 103) szerint a kistelepüléseken tapasztalható **gettósodás** a szegregáció egy olyan formája, amely földrajzilag periferikus területeket kimondottan sújt. A gettósodó településeken élő családok alacsony végzettséggel rendelkeznek és a generációkon átívelő szegénység elszenvetői. Gyakran megtörténik, hogy a Roma lakosság nem csupán izolált egy településen belül, hanem egy egész település válik elszigeteltté. A többségi társadalom pedig stigmatizálja az egész települést vagy a település azon részét, ahol a szegény lakosság él. A gettósodó településeken élő lakosság olyan távolra kerül más társadalmi rétegektől, hogy a „gettóból” való „kikerülés” mind szimbolikusan, mind ténylegesen lehetetlenné válik (Havas, 1999; Ladányi – Szelényi, 2004 in Váradi – Virág, 2015: 103). „Ezek a települések a többségi társadalom számára „idejétmúlt” településekké válnak, mivel képtelenek a magasabb státuszú családok számára szükséges életfeltételek biztosítására. A tény, hogy az alacsony társadalmi státusszal rendelkező Roma családok egyre inkább ezekbe a terekbe szorultak jól mutatja, mind a többségi társadalom izolációs törekvéseit, mind a Roma családok alacsony társadalmi megítélését” (Váradi – Virág, 2015: 103, saját fordítás).

A térbeli és társadalmi marginalizációval érintett falvakban, a szegénység folyamatosan újratermelődik és külső beavatkozás nélkül a szegénység könnyen nyomorrá alakul. A periferezálódó vidéki terekben élő, mélyszegénységben érintett lakosság nem képes hosszútávra tervezni többé, mindennapi szükségleteik kielégítése az összes erőforrásukat felemészti (Durst, 2008; Ladányi – Szelényi, 2004: 104–114; Váradi, 2007 in Váradi – Virág, 2015: 103).

HOZZÁJÁRULNAK AZ EGYÉNI STRATÉGIÁK A PERIFERIZÁLÓDÁS ÚJRATERMELŐDÉSÉHEZ?

A periferezálódó terekben is különféle stratégiákat alkotnak a helyi szereplők. A tartós munkanélküliségtől való megmenekülés reményében úgy dönthetnek, hogy elhagyják a településüket (ez makroszinten szelektív elvándorláshoz vezet) vagy azok, akik maradnak, túlélési stratégiákat alkotnak (informális gazdasági stratégiák vagy „támogatásokból élés”), amelyek tovább erősítik a település periferezálódását.

Szelektív elvándorlás. Magyarországon az államszocializmus területfejlesztési szakpolitikai tudatosan mellőzték vagy ideológiai alapon „a feudalizmus maradványaiként” stigmatizálták a 3000 fő lélekszám alatti településeket (Bajmócy et al., 2007: 2; G. Fekete, 2005: 484; G. Fekete, 2015: 8). Az Országos Területfejlesztési Koncepcióban (1971) 2070 település, köztük a teljes aprófalvas állomány az „egyéb”, „nem-funkcionális” kategóriába került. A fejlesztéspolitikában való tudatos mellőzés alacsony infrastruktúrához, rossz életkörülmények kialakulásához, a munkahelyek hiányához és a tömegközlekedés alulműködéséhez vezetett, amelynek következtében az arra képes lakosság tömegesen és gyorsan hagyta el ezeket a településeket (Kulcsár, 1976, Bajmócy et al., 2007). 1989 óta az aprófalvak helyzete tovább súlyosbodott (G. Fekete, 2015: 8; Kovács, 2012: 581). Az aprófalvak felhalmozott hátrányai, mint az infrastrukturális fejletlenség vagy az emberi erőforrások hiánya lehetetlenné tették, hogy ezek a települések képessé váljanak a neoliberális környezetben zajló versenyre (G. Fekete 2015: 9). A fiatal, arra képes lakosság és a helyi értelmiség szelektív elvándorlása és a marginalizált csoportok szelektív bevándorlása összességében a települések előregedéséhez

vezetett, amely további strukturális és demográfiai hanyatlással párosult (Leibert, 2013: 113; G. Fekete, 2015: 9).

Az egyén szintjén az elvándorlás által nyújtott lehetőség a fizetett foglalkoztatásra „az egyetlen kiút a társadalmilag és térben is marginalizált helyzetből és a függőségek rendszeréből” (Nagy et al, 2015a: 149, saját fordítás). „Azok, akik hátramaradnak, csatlakoznak a különböző társadalmi kapcsolatokon keresztül marginalizáltak köréhez és függővé válnak a helyi szereplőktől és az intézményi gyakorlatoktól” (Nagy et al., 2015a: 149). A szelektív elvándorlás következtében Leibert (2013: 115) szerint makroszinten az immobil népesség (idősek, Roma származásúak, „alulképzettek” és a tartós munkanélküliek) periferizálódó vidéki terekben való koncentrációja figyelhető meg. A szelektív elvándorláson felül a vidéki szegénység, főként a hátrányos helyzetű Roma lakosság bevándorlása és természetes növekedése figyelhető meg a periferizálódó vidéki terekben. Az aprófalvas térszerkezettel jellemezhető magyar régiókban, szemben a hasonló térszerkezetű német régiókkal, nem csak a népesség elöregedése figyelhető meg, hanem hátrányos vagy halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek felnőtt lakossághoz viszonyított magas aránya is (G. Fekete, 2015: 12).

„Támogatásokból élés” Ahogy Nagy és szerzőtársai (2015a: 148) is érvelnek a társadalmi és politikai periferizálódás lerombolta azokat, közösségi hálózatokat, amelyek „hátszágként” támogatták a munkaerőpiacról kiszorulókat. Ennek következtében a periferizálódó vidéki terekben maradt lakosság túlélési stratégiájának egyik tipikus eleme a „támogatásokból élés”.

„Egy alacsony bér és foglalkoztatottsági környezetben a munkakeresés és munkavállalás nettó haszna igen szerény tekintve, hogy a munkakeresés és munkavállalás költségei viszonylag magasak és a munkanélküliek viszonylag magas jóléti juttatásokban (melynek legtöbbször nincs a regionális jellemzőkhöz igazítva és emellett átalánydíjas is) részesülnek. A háztartások stratégiái és a szociális transzferekre, otthoni termelésre és alkalmi munkákra épülő életmód egyre elterjedtebbé válik, hiszen alternatívát nyújt a formális gazdaságban való foglalkoztatásra. Mivel a leghátrányosabb helyzetű régiókban az üzleti aktivitás kimondottan alacsony és csupán néhány iparág van jelen, több cég használhatja monopol helyzetét arra, hogy leszorítsa a béreket. A munkaerőpiac egyensúlyi pontját ezekben a terekben a munkavállalás alacsony szintje, az alacsony bérek, az alacsony munkakeresési kedv és az ösztönzőrendszer hiányosságai jellemzik.” (Nagy et al., 2015a: 148)

A „támogatásokból élés” a túlélési stratégia részét képezi a magas munkanélküliségi rátával sújtott területeken KKE más országaiban, mint például Németországban (Beetz et al, 2008) vagy Lengyelországban (Smith et al., 2008) is. A szociális transzferfizetések egyértelműen növekedtek 1999 óta Németország periferizálódó tereiben, az Északkelet-Németország területén található Barnim, Uckermark és Uecker-Randow megyékben (Landkreis) a lakosság több mint 22 %-a részesül alapvető szociális juttatásban (Arbeitslosengeld II) (Beetz et al., 2008).

Diverz gazdasági stratégiák. Azok, akik képtelenek társadalmi reprodukciójukat a formális foglalkozás keretein belül biztosítani, a formális és informális gazdasági gyakorlatok ötvözésével, vagy más néven diverz gazdasági stratégiákkal érik azt el (Smith et al, 2008, Nagy et al. 2015a). A diverz gazdasági gyakorlatok közé sorolható többek között az informális önfoglalkoztatás, a házkörüli és más nem fizetett munka és a reciprocitáson alapuló munka (Smith et al. 2008: 298). A gazdasági periferizáció kontextusában a háztartások munkaképes tagjai több, a formális és informális gazdaságban létező munka kombinálásával, egyfajta „portfólió

foglalkoztatottsággal” kívánják a háztartás megélhetését biztosítani. Mind a formális és informális gazdaságban a több munkahely kombinálása sok esetben nem saját döntés, hanem kényszer, amely lehetővé teszi a megélhetéshez szükséges bevételek megszerzését:

„A diverz munkavállalás sok esetben a szocialista gyakorlatokon alapszik. A diverz munkavállalás gyakorlatai közül sok a szocializmus szűkös éveiben, gyakran a korábbi vidéki gyakorlatokra (Smith 2002) épülve – a másodállás vállalásától az önellátásig – fejlődött ki. A poszt-szocializmus időszakában ezek a gyakorlatok együtt léteznek a munka újabb formáival, a liberalizált jóléti rendszerekkel és a munka transznacionálissá válásával annak érdekében, hogy a munkavállalás olyan mixét alakítsák ki, amelynek kapacitása a társadalmi reprodukció biztosításában bizonytalan.” (Smith et al., 2008: 298)

A diverz gazdasági gyakorlatok tehát nem csupán a formális munkaerőpiaci aktivitáson alapulnak, hanem a társadalmi és gazdasági eszközök egy nagyobb körén is – társadalmi hálózatokon, föld és egyéb ingatlantulajdonon, és az állammal szembeni követeléseken – amelyekkel a periferizálódó vidéki területek szereplői a formális gazdaságban végzett munka alternatíváit vagy kiegészítőit tudják fejleszteni, ezáltal nem csupán a kommodifikált munkára, hanem a házkörűli és a reciprocitáson alapuló munkára is támaszkodnak. „A munkavállalás e gyakorlatai átlépi a formális és informális, a legális és az illegális és a kapitalista és nem kapitalista határokat (...)” (Smith et al., 2008: 306).

Az informális munka néhány formáját újra felfedezik az erős környezeti fenntarthatóságot valló a környezeti válságra kiutat kereső kutatók, mint például a nemnövekedés („postgrowth” vagy „degrowth”) mozgalom kutatói. Hürtgen (2015) azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy a reciprocitáson alapuló munka vagy a háztáji gazdálkodás, amik KKE vidéki területein a szükségletek kielégítésének továbbra is terepei sok esetben az alacsony jövedelem következtében kialakuló kényszerből és nem feltétlenül a helyi szereplők környezeti tudatossága miatt meghatározó helyi gyakorlatok. Emellett a társadalmi és térbeli marginalizálódás fokozódásával az olyan informális munka, mint a reciprocitáson alapuló munka vagy a házkörűli munka, ideértve a háztáji gazdálkodást is eltűnnek a helyi szereplők mindennapi gyakorlatai közül. Laki (1997) egy magyar községre kiterjedő teljes körű kutatása szerint, ahol a lakosok többsége tartósan (kutatásának idején 4-6 éve) kiszorult a hivatalos munkaerőpiacról, a megkérdezettek negyede állatot sem tartott és növényt sem termelt. A megkérdezettek háromnegyede viszont a vizsgált településen továbbra is foglalkozott háztáji gazdálkodással, „zöldség- és burgonyatermesztés, kevés tyúk és egy-két sertés tartása jellemzi ezt a szférát” (Laki, 1997). Magyarország esetében a rendszerváltást követően az agrárszektor újrendeződése negatívan érintette a vidéki lakosság jelentős részét. A termelői szövetkezetek a '90-es évek elején összeomlottak, aminek következtében a vidéki lakosság jelentős része elvesztette a munkahelyét és ezzel a helyben foglalkoztatottsághoz való egyetlen lehetőségét, ezen felül pedig a lehetőséget a kiegészítő jövedelem keresésére is. Korábban ugyanis Magyarországon a termelői szövetkezetek a háztáji gazdálkodás rendszerében felvásárolták a szövetkezeti tagok által bértartásban nevelt állatokat. A háztáji gazdálkodás tehát egy olyan struktúrát jelentett, amelyben a szövetkezeti tagok kis léptékű gazdálkodásukon keresztül extra jövedelemhez jutottak (Kovách, 2012: 102). A termelői szövetkezetek gazdasági funkcióik mellett közösség-szervezői funkciót is betöltöttek, azáltal hogy teret biztosítottak és maguk is helyi kulturális programokat szerveztek (Kovách, 2012).

SZOCIÁLIS GAZDASÁG KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBAN, ESÉLY A PERIFERIZÁLÓDÁS VISSZAFORDÍTÁSÁRA?

A szociális gazdasággal szemben egyre nagyobb elvárás, hogy olyan kihívásokat, mint a szegénység újratermelődése, a tartós munkanélküliség, vagy a helyben elérhető szolgáltatások visszaesése (tömegközlekedés, helyi bolt) kezelni tudjon (Borzaga et al., 2008; EC, 2011). E kihívások legyőzése érdekében egyre inkább intézményesülnek a szociális gazdaság különböző szervezetei. Fontos különbség azonban a nyugat- és kelet-európai szociális gazdaság között, hogy míg a politikai értelemben vett Nyugat-Európában a szociális gazdaság a civil szektorhoz szorosan kötődve intézményesült, addig KKE-ban a helyi önkormányzatok vagy az államhoz kötődő non-profit szervezetek mellett a civil szektor kevés mozgásteret kap a szociális gazdaság alakításában. KKE-i sajátosság a civil szektor formális létezésének rövid ideje is és ehhez kapcsolódóan a civil kurázi történeti hagyományai is, amely a periferizálódó területeken, mint láthatjuk majd, nem meglepően, különösen alacsony. A kötelező államosítás negatív tapasztalatainak következtében a szövetkezetek lakossági megítélése is lényegesen eltér a nyugat-európaiktól.

A szociális gazdaság közép-kelet-európai sajátosságai

A **civilek formális** aktivitása különösen alacsony KKE-ban. Gensicke et al. (2009) kutatásai arra világítanak rá, hogy az államszocializmust megélt Kelet-Németországban, a civil kurázi alacsonyabb, mint Nyugat-Németországban, különösképpen a Kelet-Németország periferizálódó vidéki területein. Míg Magyarországon a regisztrált civil szervezetek száma magas, addig a civil szervezetekben való aktív tagsága árnyalja a civilek formális aktivitásáról alkotott képet (G. Fekete et al., 2017).

Ahogy Harkai (2006) fogalmaz, a társadalom perifériájára szorult lakosság félti a bizonytalan jövőjét és ezért minden energiáját abba fekteti, hogy rövid-távú túlélési stratégiákat alkosson, és ez által leküzdje a mindennapi kihívásokat. Magyarország népességének jelentős hányada marginalizált. A társadalmi részvételt várni a marginalizált lakosságtól nem lehet reális anélkül, hogy támogatást kapnának mindennapi kihívásaik megoldásában.

Az endogén fejlesztési megközelítést megkérdőjelezve Mészáros (2013: 92) szerint, még ha az erőforrások (az emberekben, a természetben, a földrajzi elhelyezkedésben, az infrastruktúrában) úgy tűnik, hogy rendelkezésre állnak, akkor is előfordulhat, hogy a helyi szereplők nem birtokolják, vagy nem rendelkeznek hozzáféréssel ezekhez az erőforrásokhoz. Mészáros a földtulajdon példáját hozza fel. Még abban az esetben is, ha egy falut jó minőségű földterület vesz körbe gyakran előfordulhat, hogy ez a földterület nem a falu vagy a falu lakosainak tulajdonában áll. Még abban az esetben is, ha a helyi erőforrások elérhetőek egy településen munkaképes korú lakosság, infrastruktúra vagy környezeti tulajdonságok formájában, gyakran előfordul, hogy azok olyan mértékben amortizálódtak, hogy a jelenlegi állapotukban csak bizonyos korlátokkal válhatnak a helyi fejlesztés alapjává. A vidéki tereket meghatározó elszegényedés következtében a vásárlóerő is csökken.

Az államszocializmus rányomta a bélyegét KKE-ban a **szövetkezetek** megítélésére is. A második világháborút követően az államszocializmusban az összes szövetkezetet államosították és a lakosság jelentős részének be kellett szolgáltatnia a földtulajdonát a termelői szövetkezetekbe, ezen kívül néhány szakma művelőinek (mint például a fodrászoknak) kötelezően szövetkezeti taggá kellett válniuk (G. Fekete, 2014). A központilag tervezett gazdaság részeként

a szövetkezetek nagy számmal voltak jelen a korábbi államszocialista országokban. A rendszerváltást követően azonban a szövetkezetek száma drasztikusan csökkent, mind a poszt-szovjet (mint, például Litvánia Čaplikas, 2001; Kožuch, 2006; Melnikienė, 2006; Pareigienė, 2008; Ramanauskas, 2006, Губени, 2000; Зиновчук et al., 2001 in Ramanauskas and Stašys 2011, p. 190) vagy poszt-szocialista országokban (mint Magyarország, Csehországban vagy Lengyelországban, lásd Csáki et al. 1999, p. 1). A történelmi örökség következtében a szövetkezeti szektor foglalkoztatási potenciálja alacsony a poszt-szocialista vagy a poszt-szovjet országokban. Lengyelországban például a szövetkezetek által foglalkoztatottak aránya 1989 és 2010 között 87,5%-kal csökkent (Ciepielewska-Kowalik, 2013). Szlovéniában, ahol a mezőgazdasági és az erdőgazdálkodási szövetkezetek dominálják a szövetkezeti szektort, a szövetkezetek együttvéve a nemkormányzati szervezetekkel körülbelül 7000 főt foglalkoztattak, amely a foglalkoztatottak csupán 0,73%-át teszi ki (CIRIEC, 2012 in Podmenik, 2017).

Intézményesített szociális gazdaság

KKE szociális gazdaságának intézményesülésében, köszönhetően a szakpolitikai döntéseknek, kiemelkedő szerep jutott a munkaerő-piaci integrációt segítő társadalmi vállalkozásoknak, amelyek sok esetben azonban politikailag nem autonóm szervezetek. Csehországban, Szlovéniában és Litvániában a munkaerő-piaci integrációt segítő társadalmi vállalkozás az, amit hivatalosan elismer és a szociális gazdaság szereplőjeként számon tart a politika (Dohnalová et al., 2016: 17; Moskvina, 2013, Podmenik et al., 2017).

Csehországban a Munkaügyi- és Szociális Minisztérium tanúsította a legnagyobb érdeklődést a társadalmi vállalkozások iránt. Az Emberi Erőforrás és Foglalkoztatás Operatív Program keretein belül a „Szociális Gazdaság (2009-2013)” támogatási programban 2010-ben hivatalosan definiálták is, mit értenek társadalmi vállalkozás alatt Csehországban. A „Szociális Gazdaság” programban azok a szervezetek kaphattak támogatást, amelyek munkatársainak 30%-a marginalizált csoportokból került ki, helyi erőforrásokat használnak, a helyi igényeket elégítik ki és a helyi fejlesztéshez járulnak hozzá (Dohnalová, 2015: 18). Egy külön kormányzati tanácsadó szerv a Társadalmi Befogadás Ügynöksége (*Agentura pro sociální začleňování*) 2008-ban az Európai Szociális Alapból (ESZA) származó támogatások koordinálására jött létre. A szervezet a nemzeti szinten folyósított, az ESZA-ból származó helyi projektek koordinálásáért felelős és a hátrányos helyzetű területeken élő emberek foglalkoztatására fókuszál (Dohnalová et al., 2016: 9).

Litvániában a munkaerő-piaci integráció fő célcsoportja, szemben a Cseh területi fókuszszal, a fizikailag hátrányos helyzetű csoportok támogatása. 2004-ben jött létre a társadalmi vállalkozásokat szabályozó törvény (Moskvina, 2013). A törvény szerint a litván társadalmi vállalkozások állandó támogatott foglalkoztatást kell biztosítani a fogyatékkal élő embereknek. A társadalmi vállalkozásokról szóló törvény elfogadása után a fogyatékkal élők számára (látás- és halláskárosult emberek) a munka és szakképzési tréninget nyújtó vállalkozások voltak azok, amelyeket elsőként társadalmi vállalkozásnak nyilvánított a döntéshozatal. Ezeket a vállalkozásokat az 1960-as évek végén alapították, amikor Litvánia még a Szovjetunió része volt, azonban sikeresen működtek tovább a független Litvániában is (Moskvina, 2013). A társadalmi vállalkozások számának és területi aktivitásának tekintetében a helyi gazdaság struktúrájának változásában játszott szerepük minimálisnak tekinthető. A demokratikus döntéshozatal elveit ugyancsak gyakran mellőzik ezekben a szervezetekben és az önkéntes munka sem jellemezi a Litván társadalmi vállalkozásokat. Az önkéntesség hiányának

fő okai Moskvina (2013: 52) szerint az önkénteskedés hagyományainak hiánya és a gyenge jogszabályi alapok. Ahelyett, hogy a helyi közösségek számára szociális szolgáltatásokat nyújtanának, a litván társadalmi vállalkozások a társadalom bizonyos csoportjainak (például a fogyatékkal élők, idősek, egyedülálló szülők vagy migrációs háttérrel rendelkező lakosok) igényeit igyekeznek kielégíteni, több-kevesebb sikerrel (Moskvina, 2013).

A litván társadalmi vállalkozásokra vonatkozó törvény megjelenéséhez képest a **szlovén** társadalmi vállalkozásokra vonatkozó törvény viszonylag későn, 2011-ben jelent meg. A törvény célja, hogy a kiszolgáltatott társadalmi csoportok foglalkoztatását biztosító projekteket támogasson (Podmenik et al., 2017). A társadalmi vállalkozás törvény feltételeinek megfelelően 266 regisztrált szervezet működött Szlovéniában 2016-ban. 2013-ban a regisztrált társadalmi vállalkozások 165 főt foglalkoztattak. A társadalmi vállalkozások egyik legmeghatározóbb szervezeti formája az egyesület a vállalkozási formák mellett. A vállalkozási formában működő szervezetek és az egyesületek a szociális gazdaság 80%-ának biztosítanak munkahelyet (Podmenik et al., 2017). A szociális gazdaság szervezeteinek harmada magas szinten függ a közfinanszírozástól, amelyben bevételeik 80 vagy annál is nagyobb %-a állami támogatásból származik. Viszont amíg Litvániában és Csehországban a társadalmi vállalkozások⁸¹ állami támogatása a nemzeti szinthez kötött, addig Szlovéniában a helyi önkormányzatok játszik a fő szerepet a társadalmi vállalkozások támogatásában. A helyi önkormányzatok a társadalmi vállalkozáshoz kötődő programokat integrálnak a helyi fejlesztéshez kapcsolódó programokba. Amellett, hogy az önkormányzatok kombinálják a társadalmi vállalkozásokat a helyi fejlesztési kezdeményezésekkel, konkrét ösztönzőkkel és erőforrásokkal támogatják a helyi szinten működő társadalmi vállalkozásokat és igyekeznek a helyi érintettek minél szélesebb körben történő bevonására is (társadalmi vállalkozások, közintézmények, helyi önkormányzatok, a civil és az üzleti szektor). Emellett a helyi önkormányzatok tulajdonában álló helyi erőforrásokat (föld, épületek, eszközök) és a pénzügyi ösztönzőket is igyekeznek a munkaerő-piaci integrációt segítő társadalmi vállalkozások támogatására (Podmanik, 2017). Spear és szerzőtársai (2010: 36) szerint azonban a szociális gazdaság stratégiájának népszerűsítését nehezíti, hogy Szlovénia sok különálló helyi önkormányzattal rendelkezik⁸² és a pénzügyi támogatás sok esetben nem elérhető az alapos szociális gazdaság stratégiáinak implementálására, emiatt a relatíve alacsony-költségű stratégiák kerülnek a helyi és a regionális szinteken realizálásra. Van néhány olyan kezdeményezés Szlovéniában, amely egyszerre igyekszik integrálni a környezeti és társadalmi célokat és főként EU és nemzeti támogatásra épít, mint például a Mozaik Egyesület (Spear et al., 2010: 37).

Az ICSEM kutatás megközelítésében **Magyarországon és Lengyelországban** munkaerő-piaci integrációt segítő társadalmi vállalkozásnak tekinthetőek a szociális szövetkezetek, amelyek egy 2006-os törvény óta önálló jogi formában létrehozhatóak. Számuk a törvényi szabályozást követően az Európai Szociális Alapból származó Operatív Programoknak köszönhetően Lengyelországban, és Magyarországon egyaránt jelentősen megnövekedett (Ciepielewska-Kowalik, 2015, G. Fekete et al., 2017). A szociális szövetkezetek száma Magyarországon egyről (2007) 2490-re növekedett 2015-ben (Havas – Molnár, 2017). Ha azonban megvizsgáljuk, hogy a 2007-2009-es támogatási periódusban létrehozott szociális szövetkezetek mekkora hányada működött tovább a projektalapú támogatás lejártá után (57-ből csupán 5 szociális szövetkezet volt aktív 2015-ben), akkor láthatjuk, hogy a szociális

⁸¹ Az EMES gyakorlathoz igazodva a szerző szinonimaként használja a társadalmi vállalkozást a szociális gazdaság szervezeteivel.

⁸² A több mint 100 önkormányzat kevesebb, mint 5000 lakossal rendelkezik, emiatt az önkormányzatok közötti együttműködés kötelező Szlovákia néhány területén (Spear et al. 2010, p. 36).

szövetkezetek megmaradási rátája igen alacsony (Havas – Molnár, 2017). Ennek a járadékvadászaton felül oka az, hogy a szociális szövetkezetek projektalapú finanszírozásán felül a hátrányos helyzetű csoportok, főként a tartós munkanélküliek foglalkoztatásáért járó adókedvezményük is csupán 5 évig érvényesíthető (lásd: G. Fekete et al. forthcoming). Annak ellenére, hogy a szociális szövetkezetek száma Lengyelországban is jelentősen megnövekedett a projektalapú támogatások következtében, a foglalkoztatottsághoz való hozzájárulásuk nem szignifikáns Lengyelországban sem. A lengyel szociális szövetkezetek átlagosan 7,5 fő taggal és 2,3 fő nem tagi munkavállalóval rendelkeznek (Informacja 2012 in Ciepielewska-Kowalik 2015: 16). A magyar szociális szövetkezetek a periferizálódó vidéki területeken koncentráálódtak, ahol a tartós munkanélküliek száma is magasabb és amely területeket más vidékfejlesztési programokban, mint például az LHH programokban⁸³ is előnyben részesítették. 2012-ben a törvényhozás bevezette az államhatalomtól kevésbé független, „új típusú” szociális szövetkezeteket, amelyek hivatalos tagjaivá válhattak a helyi önkormányzatok (G. Fekete et al., 2014). Az „új típusú” szociális szövetkezetekben lehetővé vált a foglalkoztatás ötvözése a több szempontból is ellentmondásos közmunkaprogramokkal (lásd: G. Fekete et al. 2017). Problematikus, hogy sok esetben a munkaerő-piaci integrációt segítő társadalmi vállalkozások nincsenek beágyazva egy tartós, képességszemléleten alapuló szociálpolitikai stratégiába. Normatív alapú támogatás vagy hosszú távú adókedvezmények helyett projektalapú finanszírozásban részesülnek. A periferizálódó területek kihívásai azonban hosszú távú stratégiával oldhatóak meg, amelynek része kell hogy legyen a pénzügyi biztonság is.

Míg Magyarországon vagy Lengyelországban a szociális szövetkezetekkel szembeni elvárás nem kisebb, mint hogy a tartós munkanélküliséggel járó társadalmi kihívásokat projektalapú támogatásokkal kezeljék, addig Németországban, a szociális szövetkezet csupán egy fogalom, egy olyan szervezet ötlete, amelyen keresztül megvalósítható a gazdaság demokratizálása. Németországban, ahol a jóléti állam jobban intézményesült (Birkhölzer, 2015), jóval kisebb elvárás övezi a szociális szövetkezeteket a társadalmilag kirekesztett csoportok munkaerő-piaci integrációjában. A szociális szövetkezetek, elsőként megjelenő olasz modellje mögött az az elképzelés, hogy míg civilek hozzák létre és az államhatalomtól függetlenül hoz döntéseket az államnak nyújtott szolgáltatásaiért cserébe állami (központi vagy regionális) támogatást kap. A szociális szövetkezetek függetlenségnek ez a formája tovább erodálódik Magyarországon a 2016. decemberében elfogadott és 2018-ban hatályba lépő törvény következtében (G. Fekete et al. 2017: 25). A törvény kötelezővé tette a szociális szövetkezetek számára, hogy tagjaik között jelen legyen a helyi önkormányzat vagy egy az állam által kinevezett jóléti szervezet. A törvény 2016-os elfogadása óta egyre több, a civilek által létrehozott szociális szövetkezet fontolóra veszi szervezetük megszüntetését vagy a más jogi formában való továbbműködést (mint például „konvencionális” szövetkezeti formában való működést), elvesztve ezáltal az eddig sem túl bőkezű adókedvezményeket (Németh, 2017).

Míg a munkaerő-piaci integráció területéről egyre jobban kiszorúlnak a klasszikus, az államhatalomtól független civil szervezetek, addig az állam a társadalmi vállalkozások stratégiai fejlesztése során kivonhatja a már intézményesült, a civil szektor részére folyósított támogatást, azzal érvelve, hogy a társadalmi vállalkozásoknak gazdaságilag autonómnak kellene lenniük. A gazdasági autonómia viszont nehezen valósítható meg a periferizálódó területeken, itt továbbra is szükség van állami szerepvállalásra. A társadalmi vállalkozások gazdaságilag autonóm szervezetekként való definiálása és annak intézményesítése lehető-

⁸³ Leghátrányosabb helyzetű kistérség, LHH, 311/2007. Számú Kormányrendelet [XI. 17.]. A 2007-2013 finanszírozási periódusban egy komplex mutató alapján leghátrányosabb helyzetűnek ítélt 33 kistérség előnyben részesült az EU Strukturális Alapoktól származó fejlesztési támogatások lehívásában.

séget teremt az állam számára, hogy visszavonuljon a jóléti szolgáltatások nyújtása alól vagy, hogy megszüntesse a civil szektor intézményesült támogatását a jóléti szolgáltatások nyújtásában. Ennek veszélye, hogy leépülnek a civil szektor számára folyósított normatív alapú, az államnak nyújtott szolgáltatások után járó (mint például a fogyatékkal élők foglalkoztatása, oktatás) támogatások. Csehországban például két állami tanácsadó szervezet dolgozik a társadalmi vállalkozások fogalmával. Ezek közül az egyik a Nemzetkormányzati Szervezetek Non-profit Szervezetek Kormányzati Tanácsa (*Rada pro nestátní neziskové organizace*), amely a civil szervezetek számára saját (piaci alapú) jövedelemszerzési lehetőségek után néz.

Közép-Kelet Európa szociális gazdaságának értelmezéséhez nem kerülhető meg a történeti örökség vizsgálata. Az államszocializmus rányomta a bélyegét a civil szektor mellett a szövetkezetiiségre is. A rendszerváltást követően a szociális gazdaság intézményesülésében kiemelt szerepet játszott a szociális gazdaság szereplőivel szembeni azon elvárás, miszerint azok képesek kezelni a tartós munkanélküliség kérdését. Fontos azonban megjegyezni, hogy a tartós munkanélküliség kezeléséhez projektalapú finanszírozás helyett a szociális gazdaság szervezeteinek hosszútávú stratégiára lenne szükségük, aminek fontos eleme a pénzügyi biztonság.

KONKLÚZIÓ: SZOCIÁLIS GAZDASÁG ÉS A BENNE REJLŐ POTENCIÁL

Az alternatív gazdasági megközelítés segítséget nyújt annak megértésében, hogy milyen típusú erőforrások (piaci, újraelosztásból származó vagy reciprocitáson alapuló) állhatnak ténylegesen a szociális gazdaság kezdeményezéseinek rendelkezésére. A poszt-szocialista átmenet során átrendeződött a gazdaság struktúrája is és legtöbb esetben a távol eső, vidéki területek formális gazdaságban betöltött szerepe tovább gyengült. Várad (2005: 299) szerint a hátrányos helyzetű lakosság, teljes települések vagy régiók globális gazdaságból történő kirekesztése folytatódni, sőt erősödni fog az elkövetkező években. Olyan települések esetében, amelyek beágyazottsága a globális gazdaságba egyre gyengül és ahol a helyi vásárlóerő is alacsony nem lehet reális elvárás, hogy a szervezetek a **piaci** jövedelmükre építve tartsák fenn a működésüket.

Az **újraelosztásból** származó pénzügyi támogatás (különösen az EU Alapoktól származó) és a szociális gazdaság intézményesítése jelentősen megnövelte a szociális gazdaság szervezeteinek számát. A szociális gazdaság KKE-i intézményesítésében a munkaerő-piaci integrációt segítő társadalmi vállalkozások kiemelkedő szerepet kaptak. Sok esetben azonban a munkaerő-piaci integrációt segítő társadalmi vállalkozások nincsenek beágyazva egy tartós, képesség-szemléleten alapuló szociálpolitikai stratégiába. Normatív alapú támogatás vagy hosszú-távú adókedvezmények helyett projektalapú finanszírozásban részesülnek. A periferizálódó területek kihívásai azonban hosszú-távú stratégiával oldhatóak meg, amelynek része kell, hogy legyen a pénzügyi biztonság is.

Az olyan **nem pénzügyi erőforrásokra**, mint a társadalmi tőke vagy a reciprocitáshoz szükséges erős közösségek egyre kevésbé tudnak a szociális gazdaság szervezetei a periferizálódás előrehaladtával építeni. A szelektív elvándorlás következtében az arra képes lakosság elhagyja a településeket, és a társadalmi és térbeli marginalizáció következtében a társadalmilag kirekesztett csoportok (Romák vagy mélyszegénységben élő emberek) halmozódnak fel a periferizálódó vidéki terekben. A periferizálódás előrehaladtával tehát kétséges, hogy „vidéki területek erős társadalmi tőkével és helyi kapcsolatokkal jellemezhetőek” (Defourny, 2014: 32). A reciprocitáson alapuló viselkedés csak abban az esetben integrálja a helyi gazdaságot, ha olyan szimmetriára épülő kapcsolatok léteznek, amelyek a családokat vagy a kisközösségeket is jellemezhetik. A kisközösségek azonban sok esetben szétestek a szocializmus összeomlását követő időszakban.

A vidéki közösségek marginalizációja nem csak azt jelenti, hogy a helyi gazdaságuk nehezen ágyazódik be a globális gazdaságba, hanem azt is, hogy a létező intézményi kontextus megváltoztatására vagy az állam által rájuk kényszerített társadalmi gyakorlatok, túlélési stratégiák megváltoztatására kevés lehetőségük (hatalmuk) van (Nagy et al., 2015a: 146). A recentralizáció és a közösségi autonómia csökkenése következtében egyre nehezebbé válik a helyi szereplőknek, hogy felfedezzék és mobilizálják a helyben rendelkezésre álló erőforrásokat, és hogy kiutat találjanak a marginalizáció folyamata és az állami beavatkozások következtében egyre növekvő függőségük alól” (Nagy et al, 2015a: 146). A jelen formájában intézményesült szociális gazdaság kis lehetőséget biztosít KKE-ban a marginalizáció és a vidéki területk periferezálódásának megállítására. Az állam csökkenti a klasszikus civil szervezetek számára elérhető normatív alapú támogatást és a helyi szereplők egy típusát, a polgármestereket részesíti előnyben a vidékfejlesztési források elérésében. A közmunka, amely KKE-ban egyre inkább a munkaerő-piaci integráció fő eszközévé válik (lásd Magyarországon vagy Szlovákiában) újratermeli és erősíti a helyi szereplők kiszolgáltatottságát (függőségét).

Hadjimichalis és Hudson (2007) a szociális gazdaságot alulról szerveződő, **részvételen alapuló** kezdeményezések összességéként definiálják és lehetőséget látnak arra, hogy a szociális gazdaság ebben az értelmében alternatívát jelentsen a főáramú helyi fejlesztési megközelítéseknek (2007:111). Ha azonban számot vetünk a periferezálódó terekben élő emberek civil életben való részvételi kapacitásával vagy azzal, hogy mekkora terepet nyújt az állam a civil szférának a vidékfejlesztésben, akkor pesszimistává válhatunk a szociális gazdaság KKE-ban történő megvalósulásának lehetőségeit illetően. Éppen ezért olyan fontos a vidékfejlesztési szakpolitikák létrehozásában a Hadjimichalis és Hudson (2007) által felvázolt szociális gazdaság mellett történő normatív elköteleződés. Mivel a vidéki területek sok esetben a rendszerváltás vagy akár annál is hosszabb ideje periferezálódnak, a periferezálódo területeken élő lakosságnak hosszútávú, stratégiai támogatásra van szüksége annak érdekében, hogy újraépítsék vagy megszerezzék azokat a készségeket, amelyek képessé teszik őket a formális munkaerő-piacon való vagy a helyi döntéshozatalban való részvételre. Ezek olyan területek, amelyekből hosszú ideje kirekesztődtek. A szociális gazdaság normatív elköteleződése kiegészülhetne azzal KKE-ban, hogy a területileg és térben is marginalizált lakosság készségeit és kapacitását újraépítsük. Amint Coraggio és szerzőtársai (2015) érvelnek, a helyi kezdeményezések nem szabad, hogy a kormányzati programok vagy a magánalapítványok szociális projektjeinek egyszerű végrehajtóivá váljanak, az emberek egy csoportja vagy a civil szféra szervezetei kell, hogy létrehozzák vagy irányítsák őket. Ahhoz azonban, hogy a periferezálódo terekben élő lakosság képessé váljon saját projektek elindítására elkerülhetetlen e marginalizált lakosság képességszemléletű fejlesztése. A képességszemléletű fejlesztés, azonban sokszor nem esik egybe azzal, ahogyan KKE politikusai és döntéshozói képzelik el a periferezálódo területek lakosságát. Mészáros (2013) szerint társadalmi tőkéről vagy egymás közötti bizalomról beszélni filozofikus egy olyan helyzetben, amelyben a „döntéshozók egyértelműen nem bíznak meg a helyiek kompetenciájában” (Mészáros, 2013: 93). A döntéshozóknak látniuk kell, hogy a „leszakadó” falvak helyi szereplői nem csupán a marginalizáció passzív áldozatai, hanem a képességszemléletű fejlesztéssel a vidékfejlesztés aktív szereplőivé tehetőek (Gébert et al., 2016).

A részvételi dimenzió mellett a szociális gazdaság **politikai** dimenzióját is fontos górcső alá venni. A helyzet túlzott leegyszerűsítését jelentené az, ha azt mondanánk, hogy a társadalmi változás vita, ellentét vagy társadalmi diszharmónia nélkül is elérhető lenne (Dey – Steyaert, 2010; Cho, 2006). Egy olyan politikai megközelítés szerint, amely a közösségi teret olyan társadalmi térként ismeri el, ahol az állampolgárok nyilváníthatják aggályaikat, feltehetik kérdése-

iket, a szociális gazdaság kezdeményezéseinek szerepe van a közügyek alakításában. A szociális gazdaság kezdeményezései befolyásolják a közpolitikát ezzel egyidejűleg azonban a hatóságok sztenderdizálják is ezeket a kezdeményezéseket (Coraggio et al., 2015: 245).

IRODALOMJEGYZÉK

- Amin, A. – Cameron, A. – Hudson, R. (2002): *Placing the social economy*. London, New York: Routledge (Contemporary political economy series).
- Bajmócy P. – Józsa K. – Pócsi G. (2007): Szélsőséges aprófalvak. Aprófalvak a településlisták végein néhány társadalmi gazdasági mutató alapján. In: Tamás Csapó, Zsolt Kocsis (szerk): *A kistelepülések helyzete és településföldrajza Magyarországon*. [III. Településföldrajzi Konferencia]. Szombathely: Savaria Univ. Press, pp. 24-37.
- Borgaza, C. – Defourny, J. – Galera, G. – Leš, E. – Nogales, R. – Nyssens, M. – Spear, R. (2008): Initial Study on the promotion of Social Enterprises in CEE and CIS. In: Carlo Borgaza, Giulia Galera und Rocio Nogales (Eds.): *Social enterprise. A new model for poverty reduction and employment generation: an examination of the concept and practice in Europe and the Commonwealth of Independent States*. Bratislava, Slovak Republic: UNDP Regional Bureau for Europe and the Commonwealth of Independent States, pp. 12-76.
- Beetz, S. – Huning, S. – Plieninger, T. (2008): Landscapes of Peripherization in North-Eastern Germany's Countryside: New Challenges for Planning Theory and Practice. In *International Planning Studies* vol. 13, no. 4, pp. 295-310.
- Bürk, T. (2013): Voices From the Margin. The Stigmatization Process as an Effect of Socio-Spatial Peripheralization in Small-Town Germany. In Andrea Fischer-Tahir, Matthias Naumann (Eds.): *Peripheralization. The making of spatial dependencies and social injustice*. Wiesbaden: Springer VS, pp. 168-186.
- Ciepielewska-Kowalik, A. – Pielinski, B. – Starnawska, M. (2015): Social Enterprise in Poland. Institutional and Historical Context. ICSEM Working Papers (No. 11).
- Cho, A. H. (2006): Politics, values and social entrepreneurship. A critical appraisal. In Johanna Mair, Jeffrey Robinson und Kai Hockerts (eds.), *Social Entrepreneurship*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 34-56.
- Coraggio, J. – Eynaud, P. – Ferrarini, A. – Franca Filho, G. – Gaiger, L. I. – Hillenkamp, I. et al. (2015): The theory of social enterprise and pluralism: solidarity-type social enterprise. In Laville, JL. – Young R. D. – Eynaud P. (Eds.), *Civil society, the third sector and social enterprise. Governance and democracy*. London, New York, NY: Routledge (Routledge frontiers of political economy, 200), pp. 234-249.
- Csáki, Cs. – Debatisse, M. – Honisch, O. (1999): Food and agriculture in the Czech Republic – from a „velvet” transition to the challenges of EU accession. World Bank technical paper; no. WTP 437. Washington, D.C.: The World Bank. Retrieved from <http://documents.worldbank.org/curated/en/884201468771718113/Food-and-agriculture-in-the-Czech-Republic-from-a-velvet-transition-to-the-challenges-of-EU-accession>
- Defourny, J. (2014): From third sector to social enterprise: A European research trajectory. In Defourny, J. – Hulgård, L. – Pestoff V. A. (Eds.), *Social Enterprise and the Third Sector. Changing European Landscapes in a Comparative Perspective*. London: Routledge, pp. 17-41.
- Defourny, J. – Nyssens, M. (2014): The EMES approach of social enterprise in a comparative perspective. In Defourny, J. – Hulgård, L. – Pestoff V. A. (Eds.), *Social Enterprise and the Third Sector. Changing European Landscapes in a Comparative Perspective*. London: Routledge, pp. 42-65.
- Dey, P. – Steyaert, C. (2010): The politics of narrating social entrepreneurship. *Journal of Enterprising Communities. People and Places in the Global Economy*, vol. 4, no.1, pp. 85-108.
- Dohnalová, M. – Guri, D. – Hrabětová, J. – Lagnerová, K. – Šlechtová, V. (2016): Social Enterprise in the Czech Republic. In ICSEM Working Papers No. 24.
- Dusek T. – Lukács R. – Rácz I. (2014): Development Differences among the Regions of Hungary. *Procedia Economics and Finance*. 9, pp. 264-277.
- EC (2011): Social Business Initiative – Creating a favourable climate for social enterprises, key stakeholders in the social economy and innovation, COM/2011/0682 final, Communication from the Commission, Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52011DC0682>
- Fazekas K. – Scharle Á. (2012): Helyzetkép és tanulságok. Munkaerő-piaci látélet. In Fazekas, K.; Scharle, Á. (szerk). *Nyugdíj, segély, közmunka. A magyar foglalkoztatáspolitikai két évtizede, 1990-2010*. Budapest: Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet és MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet, pp. 2-7.
- Gensicke, T. – Diemel, H.L. – Olk, T. – Reim, D. – Schmithals, J. (2009): *Entwicklung der Zivilgesellschaft in Ostdeutschland. Quantitative und qualitative Befunde*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften / GWV Fachverlage GmbH, Wiesbaden (Empirische Studien zum Bürgerschaftlichen Engagement).

- Gébert J. – Bajmócy Z. –, Málovics Gy. – Pataki Gy. (2016): Eszközöktől a jóllétig: A helyi gazdaságfejlesztés körvonalai a képességszemléletben, *Tér és Társadalom*. 30. évfolyam, 2. szám, pp. 23-44.
- Gibson-Graham, J. K. – Cameron, J. – Healy, S. (2013): *Take back the economy. An ethical guide for transforming our communities*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- G. Fekete É. (2005): *Small Villages Undergoing Transformation*. In Barta Gy. – G. Fekete É. – Kukorelli Szörényiné I. – Timár J. (szerk): *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition*. Pécs, Centre for Regional Studies, pp. 483-500.
- G. Fekete É. (2015): *Csereháti diagnózisok – átfogó térségi helyzetbemutató*. In G. Fekete É. (szerk). *Társadalmi innovációk a felzárkózás szolgálatában. Dél-Cserehát – Nyitás a jövőre*. Miskolc, pp. 5-51.
- G. Fekete É. – Hubai L. – Kiss, J. – Mihály M. (2017): *Social Enterprise in Hungary*, In ICSEM Working Papers, No. 47, Liege: The International Comparative Social Enterprise Models (ICSEM) Project.
- G. Fekete É. – Hubai L. – Kiss J. – Mihály M. (forthcoming): *Social Enterprise in Hungary – Concepts, models and institutions*, In Defourny, J. – Nyssens, M.: *Studies on Social Enterprise and Social Innovation Vol. 1, Social Enterprise Models in Europe*, Routledge
- G. Fekete, É. – Vincze M. – Hámosi G. (2014): *A map of social enterprises and their eco-systems in Europe – Country Report: Hungary*, Brussels: European Commission.
- Hadjimichalis, C. – Hudson, R. (2007): *Rethinking local and regional development implications for radical political practice in Europe*. *European Urban and Regional Studies* 14, pp. 99-113.
- Harkai N. (2006): *Közösség és közösségi munka*. Budapest: VEL Kft.
- Hausner, J. (2009): *Social economy and development in Poland*. In Amin, A. (Ed.), *The social economy. International perspectives on economic solidarity*. London, New York: Zed Books, pp. 208-231.
- Havas A. – Molnár Gy. (2017): *The Evolution of Social Co-operatives in Hungary – Organic development distorted by state interventions, The role of the State in Economic Development The 29th Annual EAEPE Conference, Budapest, 19-21 October 2017*
- Hürtgen, S. (2015): *Das Konzept der strukturellen Heterogenität und die Analyse fragmentierter Wachstumsgesellschaften in Europa*. Jena Working Paper der DFG-KollegforscherInnengruppe Postwachstumsgesellschaften, Nr. 2/2015.
- Kay, R. – Shubin, S. – Thelen, T. (2012): *Rural realities in the post-socialist space*. *Journal of Rural Studies* vol. 28, no. 2, pp. 55-62.
- Kertesi G. – Kézdi G. (2009): *Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után*. *Közgazdasági Szemle* 56. évfolyam, 11. szám, pp. 959-1000.
- Kovács K. (2012): *A cél a „kiegyenlítés”. Falvakról, térségi-társadalmi polarizációról*, Enyedi Györgyre emlékezve. *Területi Statisztika* 52. évfolyam, 6. szám, pp. 570-582.
- Kovács I. (2012): *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest: Argumentum; MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
- Kulcsár V. (1976): *A változó falu*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kühn, M. (2014): *Peripheralization. Theoretical Concepts Explaining Socio-Spatial Inequalities*. *European Planning Studies* vol. 23, no. 2, pp. 367-378.
- Laki L. (1997): *A magyar fejlődés sajátosságainak néhány vonása avagy a polgárosodásból kimaradó társadalmi csoportok*. *Szociológiai szemle* 3. szám, pp. 67-91.
- Lang, T. (2013): *Conceptualizing Urban Shrinkage in Eastern Germany: Understanding Regional Peripheralization in the Light of Discursive Forms of Region Building*. In Fischer-Tahir, A. – Naumann, M. (Eds.), *Peripheralization. The making of spatial dependencies and social injustice*. Wiesbaden: Springer VS, pp. 224-238.
- Lang, T. (2015): *Socio-economic and political responses to regional polarisation and socio-spatial peripheralisation in Central and Eastern Europe. A research agenda*. *Hungarian Geographical Bulletin* vol. 64, no.3, pp. 171-185.
- Laville, J.L. (2014): *The social and solidarity economy: A theoretical and plural framework*. In Defourny, J. – Hulgård, L. – Pestoff V. A. (Eds.), *Social Enterprise and the Third Sector. Changing European Landscapes in a Comparative Perspective*. London: Routledge, pp. 102-114.
- Leibert, T. (2013): *The Peripheralization of Rural Areas in Post-socialist Central Europe: A Case of Fragmenting Development? Lessons from Rural Hungary*. In Fischer-Tahir, A. & Naumann, M. (Eds.), *Peripheralization. The making of spatial dependencies and social injustice*. Wiesbaden: Springer VS, pp. 101-120.
- Meyer, F. – Miggelbrink, J. (2013): *The Subject and the Periphery. About Discourses, Loopings and Ascriptions*. In Fischer-Tahir, A. – Naumann, M. (Eds.), *Peripheralization. The making of spatial dependencies and social injustice*. Wiesbaden: Springer VS, pp. 207-223.
- Mészáros Zs. (2013): *Közösségi gazdaságfejlesztés a gyakorlatban*. *Acta Medicinæ et Sociologica*, 4. évfolyam, 8-9. szám, pp.91-106.

- Moskvina, J. – Tvaronavičienė, M. (2013): Social enterprises as a tool of social and economic policy, Lithuanian case. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, vol.1, no.1, pp. 45-54.
- Nagy E. – Timár J. – Nagy G. – Velkey G. (2015a): The Everyday Practices of the Reproduction of Peripherality and Marginality in Hungary. In Lang, T.; Henn, S.; Sgibnev, W.; Ehrlich, K. (Eds.). *Understanding Geographies of Polarization and Peripheralization: Perspectives from Central and Eastern Europe and Beyond*. London: Palgrave Macmillan UK, pp.135-155.
- Nagy E. – Timár J. – Nagy G. – Velkey G. (2015b): A társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatai a leszakadó vidéki térségekben. *Tér és Társadalom*. 29. évfolyam, 1. szám, pp.35-52.
- Nagy E. – Virág T. (2015): A tér szerepe az egyenlőtlenségek kutatásában. *Jegyzetek az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket kutató horizontális műhelyének megalakulásához*.
- Naumann, M. – Reichert-Schick, A. (2013). Infrastructure and Peripheralization. Empirical Evidence from North-Eastern Germany. In Fischer-Tahir, A. – Naumann, M. (Eds.), *Peripheralization. The making of spatial dependencies and social injustice*. Wiesbaden: Springer VS, pp. 145-167.
- Németh L. (2017): Gyorsjelentés a szociális szövetkezetek számára előírt kötelező (önkormányzat, karitatív szervezet) tagfelvételének jelenlegi helyzetéről című SzOSzöv felmérés eredményeiről. *Szociális Szövetkezetek Országos Szövetsége (SzOSzöv)*. Budapest. Available online at <http://www.szoszov.hu/gyorsjelentés-a-szociális-szövetkezetek-számára-előírt-kötelező-önkormányzat-karitatív-szervezet>, [Accessed on 06.12.2017]
- OTK (1971): 1007/1971. (III. 6.) számú kormányhatározat az Országos településhálózat-fejlesztési koncepcióról. *Építészügyi Értesítő*, 1971. április 7.
- Podmenik, D. – Adam, F. – Milosevic, G. (2017): The challenges of social entrepreneurship in Slovenia. In *Social enterprise and sustainable societies*, Louvain-la-Neuve, Belgium
- Polányi K. (1971a): Carl Menger's two meanings of „economic”. In Dalton, G. (Ed.), *Studies in economic anthropology*. Washington, pp. 16-24.
- Polányi K. (1971b): The economy as instituted process. In: Karl Polanyi und Arensberg, Conrad M., Pearson, Harry W. (Eds.), *Trade and market in the early empires: economies in history and theory*. 1st Gateway ed. Chicago: Henry Regnery Company, pp.243-270.
- Ramanauskas, J. – Stašys, R. (2011): Cooperative Performance Assessment Based on the Sustainable Development Aspect. In Aleksandras Stulginskis University (Ed.), *Rural Development 2011. The Opportunities and Challenges for Agriculture and Rural Development. The fifth international scientific conference Rural Development, 24-25 November 2011*. 1.: Akademija (5), pp. 190-194.
- Reichert-Schick, A. (2010): Auswirkungen des demographischen Wandels in regionaler Differenzierung. Gemeinsamkeiten und Gegensätze ländlich-peripherer Entleerungsregionen in Deutschland – die Beispiele Vorpommern und Westeifel. *Raumforsch Raumordn*, vol.68, no. 3, pp.153-168.
- Schön, K. P., (2006): Territoriale Kohäsion auf europäischer Ebene – Ziele und Wege. *Informationen zur Raumentwicklung (6/7)*, p.383-392.
- Smith, A. – Timár, J. (2010): Uneven transformations. Space, economy and society 20 years after the collapse of state socialism. *European Urban and Regional Studies*, vol.17, no.2, pp.115-125.
- Smith, A. – Stenning, A. – Rochovská, A. – Świątek, D. (2008): The Emergence of a Working Poor. *Labour Markets, Neoliberalisation and Diverse Economies in Post-Socialist Cities*. *Antipode*, vol. 40, no. 2, pp.283-311.
- Snowder, D. J. – Merkl, C. (2006): The Caring Hand that Cripples: The East German Labor Market after Reunification. *The American Economic Review*. vol. 96, no. 2, pp. 375-382.
- Szalai J. (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. (Alapkérdések). *Szociológiai Szemle*. 4. szám, pp. 208-209,
- Timár J. (2007): Different scales of uneven development. – in a (no longer) post-socialist Hungary. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*. vol. 64, pp. 103-128.
- Váradi M. M. (2005): Increasingly fossilised labour market structures and strategies of livelihood: Chances of disadvantaged groups in the labour market In Barta Gy, G. Fekete É, Szörényiné Kukorelli I, Timár J (Eds.), *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition*. 595 p. Pécs: Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences, pp. 289-306.
- Váradi M. M. – Virág T. (2015): A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki terekben. *Szociológiai Szemle*, 25. évfolyam, 1. szám, pp. 89-113.
- Virág T. (2010): *Kirekesztve Falusi gettók az ország peremén*. Budapest: Akadémiai Kiadó.